

ליזה גדרון מספרת לרחל מצר על ראובן

תמלול נירה פנסו – 2021

(הערת תמלול – זוהי עדות ממקור שני ויש להתייחס לזה כך. הרבה סימני שאלה, היסוס וביסוס על עדויות משנה.)

10.7.1990 – רחל: יושבת עם ליזה בספריית הילדים

במשך הזמן האחרון חקרתי את העבר הרחוק, גם הפחות רחוק, של ראובן, עד הפגישה אתו, את זה אני כבר יודעת ולא צריכה לחקור. יש הרבה חומר על הילדות המוקדמת שלו. זה דברים מופלאים, הספרים נשמרו במשך המלחמה אצל אנשים מכירים או ידידים וראובן לקח את החומר הזה אחרי המלחמה ב-1946 כשהוא חזר ארצה והביא את זה וזה נשמר טוב. ובעצם מה שזוכרים זה כתוב. ראובן לא כל כך זוכר, כן, הוא זוכר מהזמן היותר מאוחר כמובן, כי פה מדובר על הילדות הראשונה מגיל שלוש וחצי בערך, יש יומן שאימא כתבה. ויש דבר מופלא מאוד – השירים שאבא כתב לו מלידתו, כל שנה שיר ליום הולדת. וזה נמשך עד 1939, והוא כתב לו עוד שיר בזמן העלייה לאנייה, בזמן ההפלגה לארץ, והמשיך לכתוב את השירים כשראובן כבר היה בארץ, שזה הוא כמובן לא קרא. הוא קרא את זה אחרי המלחמה, אחרי מות ההורים. זה חומר מאוד-מאוד מרגש והיינו לוקחים מידי פעם, לא כל שנה, את הספר הזה הכרוך בעור, שכרגע הוא כבר מתפרק, והיינו קוראים ביחד. ניסינו גם לפעמים לתרגם משהו לילדים אבל זה לא יוצא טוב. כי השירים האלה הם מאוד פואטיים, ממש שירה, הוא היה משורר ביתי כמו שהיו עוד הרבה משוררים ולא היו מדפיסים את השירים היו עומדים לפני הקהל כמו הרבה כותבי שירים אחרים. על כל פנים הקריאה הייתה תמיד מאוד מרגשת. מה שמסתבר מהספרים ומהרשימות שראובן היה ילד, היות והוא היה ילד זקונים – היה די בודד. הייתה לו אחות גדולה ממנו בעשר שנים, מבוגרת ממנו והיא כנראה הציקה לו, גם כתוב שהיא הייתה מאוכזבת כי לא קיבלה אחות אלא אח. זה מה שהוא גם זכר בגיל יותר מבוגר. הייתה לו מטפלת שאותה הוא מאוד מאוד אהב, אני לא זוכרת עד איזה גיל, על כל פנים בגיל המוקדם. הוא היה הילד האהוב וגם קצת המפונק על ידי האבא. אבא היה במשך השבוע בחוץ, הוא עבד, הוא נסע, היה סוחר ולא ראה אותו. ראה אותו רק בסוף השבוע והאימא היא שהייתה מחנכת והייתה צריכה לדרוש ולפעמים לכעוס ומה שאימא צריכה לעשות. והאבא את כל זה לא היה צריך לעשות. אז הוא היה מפנק, וזה כמובן גם ראובן זכר. את היחס הזה הוא זכר. אבל זה לא אומר שהאימא אהבה אותו פחות.

למה הוא היה בן זקונים? היו שני ילדים שנולדו בין האחות הגדולה לבינו והם נפטרו. וגם זו אולי סיבה שכל האהבה הזאת זרמה אליו. וחשדו, אבל הוא היה ילד חזק ובריא ולא הייתה צריכה להיות דאגה. כמו שיש דאגה אצל כל ההורים. עכשיו כרגע בדקתי אם השם "במבי" שהאבא נתן לו אולי נלקח מהספר של פליקס זאלטן. מסתבר שהוא קיבל את השם במבי כבר לפני שזאלטן כתב את הספר. אז לא כל כך ברור לי מאין זה בא. כל התיאוריה שלי התמוטטה, אני חשבתי תמיד שבמבי לפי הספר. פעם קראנו ברשימות שבגיל שלוש וחצי כשראובן הלך לגן הוא כבר לא רצה שיקראו לו במבי אבל אימא כתבה, אני מפחדת שהוא כבר לא יתפטר יותר מכינוי החיבה הזה. וזה באמת נכון. ככה אחותו היחידה קראה לו עד הסוף. וגם כתבה לו במכתבים, והוא מאוד לא אהב את זה וגם אימא חשבה שהוא לא יתפטר.

מאין בא לו השם האנס רודולף? כי זה היה השם מביתו. היו שני בני דוד, אחד האנס, והשני רודולף, שנפלו במלחמת העולם הראשונה. לזכרם קראו לו האנס רודולף. וזה נורא מסובך ומסורבל לקרוא לילד בשני השמות האלה אבל אימא ראתה את זה. מה שבכל זאת מעניין שהאנס רודולף נשאר לו בתור "הארו" כשם כינוי בהכשרה שאני אספר יותר מאוחר, וגם בפלמ"ח, במחלקה הגרמנית, שלכל אחד היה שם כינוי – נשאר לו ה"הארו" הזה. זה ראשי

תיבות, זה הקיצור של האנס רודולף ויש מקרים דומים כאלה להגיע לשמות שאני מכירה, יש עוד הרבה אנשים בארץ, שחיים עד היום וקוראים לו "הארו". אז לזה עוד הסכים, אבל מאז העלייה מופיע בכל מקום רק ראובן.

על תקופת הגן אני לא יודעת בעצם כלום. ראובן עבר אחר כך לבית ספר כללי, עם כל הילדים הגרמנים. הוא לא זכר ולא סיפר על עיונות של ילדים לגביו בתור יהודי. הוא גם לא סיפר שהיו עוד ילדים יהודים באותו בית ספר. כשהיינו בשנת 1986 בברלין, זה אספר יותר מאוחר, הוא הלך להסתכל על בית הספר הזה, לבקר אותו והבית ספר לא השתנה. אבל הוא לא זכר אירועים מיוחדים וכנראה הזמן הזה עבר שם בשלום.

אגב באותו ביקור שצינתי חיפש את הבית שמשום מה היה בדעה שהוא עוד קיים, כי שלושים שנה לפני זה ביקרה שם אחותו ואז הוא עוד עמד על תלו. כשבאנו הפעם הבית כבר לא היה קיים, המספר 101, אלא היה שמה מבנה תעשייתי של חנות חרסינה. שקוראים לה פורצלן, זה ביטוי מיוחד. זאת הייתה אכזבה מאוד גדולה. ראובן חשב שזה עוד קיים, אבל האזור הזה היה די מופצץ על ידי בעלות הברית, ובנו אותו מחדש. גם את בית העירייה שהיה באותו רחוב. בנו אותו באותה מתכונת ודוגמה ישנה מחדש. יש כמה אירועים נחמדים שראובן זכר ומידי פעם אהב לספר אותם. אגב, הוא שמר מילדות שלו כמה ביטויים עסיסיים כאלה, ברלינאים, שעם זה היה מבדח את הילדים שלנו כשהם היו קטנים. אחת המעשיות שאני זוכרת שהוא אהב, וזה נותן איזה ביטוי ל"קיפוח" שהוא הרגיש. הייתה שם מאפייה בסביבה והאופה נתן לילדי הרחוב שגרו שמה והיו קצת עניים יותר ולא יכלו להרשות להם את העוגות – את הפירורים של העוגות. וראובן ראה את זה ורצה גם את ה"קוכן-קרימבל", הפירורים של העוגות. קודם האופה אמר לא, אבל הוא ביקש כל כך יפה עם העיניים החומות שלו אז נתן לו. האופה נתן לו. וכשהוא חזר הביתה עם הפירורים הוא קיבל די חזק על הטוסיק, כנראה האימא כעסה והסבירה לו שזה רק לילדים עניים ואסור לו לקחת מהם מה שהאופה נותן. זה היה בשבילו לקח מאוד חשוב, הוא לא כל כך הבין את זה עד שהיא הסבירה לו שהם יכולים להרשות לעצמם לקנות את העוגות. הם לא צריכים את הפירורים. אבל הוא לא הבין בדיוק. הוא היה ילד קטן אז עוד. אבל הוא למד את הלקח, יותר לא הלך לבקש.

הוא לא סיפר אירועים מבית הספר. משום מה, או ששכח או שלא הרשים אותו. על כל פנים הוא גם לא סיפר, נגיד בגיל 10-11 היה זוכר את התחלת הנאציזם, את החולצות החומות, כן? שהתחילו כבר להתהלך ברחובות ברלין, אבל זה הוא לא זכר. ההורים, מסתבר שהרגישו מה שהולך לקרות. להם היו קרובים בהולנד, באמסטרדם, והם בשנת 1932, לפני עליית היטלר לשלטון עברו לשם. אבא כנראה הרגיש מה שהולך לקרות אז הם היו מהנבונים שעזבו את המדינה יותר מוקדם. זה גרם לזה שראובן לעולם לא קיבל פיצויים מהגרמנים, כי היום הקובע היה 1.1.1933 והם עברו כבר ב-1932.

עכשיו הפרק בהולנד: ההורים הכניסו את ראובן לבית ספר מיוחד שהייתה לו שיטה מודרנית לפתח אצל הילדים את היכולת בשטחים שמעניינים אותם באופן מיוחד. אני לא זוכרת את השם אבל אני יודעת שהשיטה הייתה מבוססת בחלקה על השיטה של מאריה מונטסורי. שאגב אימא שלי רצתה גם להכניס אותי לגן של מונטסורי בווינה אבל זה כבר לא יצא לפועל. ב-1959 ביקרנו שם, בבית הספר הזה שהיה עוד קיים, וקיים כנראה גם היום. ושמה מסודר כפי שמקובל אצלנו – הווים לתרמילים נמוכים, שילדים יכולים להשיג את זה, וסידור בכיתה, מה שהיה אז די בלתי רגיל. זה היה לזמן קצר, כשהם עברו הוא היה בן אחת עשרה ומשהו אז הרבה זמן הוא לא הלך שם לבית הספר כי אחר כך הוא עבר לגימנסיה.

אני עוד לא צינתי את היחס ואת הקשר ליהדות. ממה שאני הבנתי הם היו כמו רוב היהודים שם בגרמניה ובברלין – יהודים שלא התכחשו ליהדות אבל גם לא כל כך שמרו על המסורת. זאת אומרת בחגים הגדולים, ראש השנה ויום כיפור הלכו לבית הכנסת וסדר פסח חגגו גם

כן. ופה יש משהו שהיה מאוד חשוב לראובן: הם לא חגגו את זה בבית אלא אצל דוד אחד שראובן מאוד אהב ולשם היה תמיד מוזמן לסדר פסח. עד כדי כך זכר את זה שבשנת 1969 הייתה בת הדודה, בתו של הדוד הזה, הייתה פה והזמינה אותנו לבוא לשמה, ובסוף זה התארגן וראובן קבע שזה מוכרח להיות לסדר פסח שהוא זכר מארבעים שנה לפני זה אצל אותו הדוד. וכך יצא. באמת הגענו לסדר פסח בשנת 1970 לאותו דוד ולאותה דודה. אגב המשפחה הייתה מאוד ענפה, כפי שהיה נהוג בסוף המאה ה-19, היו הרבה ילדים אצל המשפחות היהודיות. והיו הרבה דודים והרבה בני דוד ורוב בני הדודים הצליחו עוד לצאת לפני המלחמה לחו"ל והיו לנו קשרים עד היום הזה אתם.

בכתות הראשונות של הגימנסיה הוא נכנס לתנועת הנוער מכבי הצעיר. כפי שאני מבינה השהות וההשפעה הישירה על ראובן הייתה גדולה מאוד והוא החליט לא להמשיך בכיתה החמישית של הגימנסיה אלא להכשיר את עצמו לארץ ישראל. כל זה היה כמובן בהסכמת ההורים. הוא עבר לוורכטופק, צפון הולנד, ואני תכף מסבירה מה זה היה וורכטופק. בתרגום מילולי זה נקרא כפר עבודה. היה מוסד חינוכי בשביל הפליטים, נוער פליטים מגרמניה, מגיל 15-16 עד 18-19, בגיל עליית הנוער. חלק היו ציונים, חלק סתם יהודים, כן? לא כל הילדים התחייבו לעלות לארץ ישראל שמה ויש חלק שעלו אחר כך ויש חלק שהתפזרו בכל העולם. מה שהיה חשוב ששמה הוכשרו לעבודה בחקלאות ובענפי שדה. חקלאות זה אומר עבודה בשדות ועבודה עם חיות. זאת אומרת, הם למדו את הכול. חליבה, טיפול בפרות, טיפול בסוסים בתור בהמות עבודה, הם למדו לחרוש. איך להתנהג עם הסוסים. הם חפרו בתעלות עם את חפירה וידנית הם ניקו את התעלות. והיו ילדים ובנים ובנות שלמדו את ענפי החצר. הייתה שם נגריה ומסגריה ונדמה לי שגם לתפור הם למדו שם הבנות. כל העבודות שהיו נחוצות לארץ ישראל הם למדו שם.

ראובן היה מאוד קשור, הוא באופן מיוחד אהב את העבודה בשדות. האהבה והעניין זה ליווה אותו עד סוף חייו. הוא אהב באופן מיוחד את הטיפול בצמחייה ובאדמה. את היסודות של כל הדברים הללו הוא למד שם. הוא לא כל כך התעניין בטיפול בחיות וגם בעבודה זה התבטא, אחר כך הוא היה קשור לפלחה, להשקיה, למטעים וכו'. הוא היה שם שלוש שנים והיה משטר די קשה. חמור וקפדני והם עבדו המון שעות אבל היו להם גם חוויות נחמדות ויש חבר אד בנאות מרדכי שהיה שמה אתו והוא היה מוזמן לבוא בחופשות הנדירות אל בית ההורים של ראובן. הוא זוכר לטוב איך שקיבלו אותו שמה. זה משה רפאלי, הוא דווקא הלך לטיפול בחיות, בפרות, בחליבה, וכל השנים התעסק בזה בקיבוץ, עד שהוא כבר לא היה יכול. והוא כתב גם זיכרונות נחמדים. ראובן בעצמו לא סיפר הרבה גם על הזמן הזה, מה שאני יודעת מסיפורים שאני התחלתי לחקור מה אתה זוכר. אני מקבלת את החומר בכתב, יש גם צילומים מהתקופה הזאת, הוא היה מאוד חרוץ, יש גם תעודה שהוא קיבל, שאפשר לסמוך עליו שהוא יודע את כל העבודות. מאוד חרוץ הוא היה, גם חזק, הוא מאוד התפתח שם. אני רוצה את כל החומר הזה גם לאסוף, אפילו צילמתי אותו, אני לא בטוחה. ואולי גם לתרגם. בכל מקום שהוא היה קיבל תמיד תעודות טובות, אפילו אצל הבריטים. בתור חייל כשהשתחרר מהבריגדה גם כן כתוב כמה שהוא היה מסור והצטיין בתפקידים ובכל מה שמוטל עליו. אני עכשיו באה לעלייה אבל לפני זה רוצה עוד לציין שיש הרבה חומר על הוורכטופק. כשהתחילו לייבש את המלח נוצרה קרקע נוספת, אחד הראשונים היה ה...ככה די בתולי הייתי אומרת אפילו. אנחנו ביקרנו בשנת 1959 ובית הספר היה עוד קיים. הבניין הזה איפה שלמדו למדו גם עיוני לא רק עבודה. זה היה כמו עליית נוער, מחולק לחצי לימודים וחצי עבודה. ופגשנו אז, שנת 1959 אדם זקן שעוד זכר את הצעירים מלפני המלחמה. אז כמו שאמרתי יש הרבה חומר ואחד מאילו שאספו זה משה ישראל מכפר מנחם, שגם ערך תערוכה מאוד יפה, מקיפה, עם כל הצילומים. היא הייתה לפני כמה שנים שמה יחד עם מפגש של כל האנשים מהוורכטופק והתערוכה הזאת עברה אחר כך ללוחמי הגטאות. אני לא יודעת איפה התערוכה עכשיו, בכל מקרה ביקשתי ממשה שישלח לי את

החומר והוא שלח. זה בעברית כך שזה גם יכול לעבוד לארכיון, כי המוסד הזה היה מאוד מעניין בסך הכול. ואנשים יש להם זיכרונות יפים משם. עכשיו אגב, יש עוד משהו מעניין. לפני שנה, יש בחורה שגרה בסביבה הזאת, היסטוריונית, שעשתה עבודת מחקר על הוורכטופק ובשנים אלה עוד יקימו מצבה להזכיר את הוורכטופק הזה כי הם הולכים להרוס אותו. האדמה שם היום כל כך יקרה שהם בונים שם. אז בית הספר וכל המבנים הלימודיים ירדו ואז האישה הזאת עשתה את המחקר, אספה את האנשים בארץ, ראיינה אותם, כחמישים שאלות, ישבה כמה שעות, גם עם ראובן, כל זה היה בהולנדית. אני ביקשתי את הקלטת הזאת כי שם כל החומר שמור ועל ידי השאלות שהיא שאלה ראובן גם זכר. זה בהולנדית ועוד לא היה לי זמן, יש את תמר (עמרם) שמוכנה לעבוד אתי על זה, לתרגם לעברית כי אני אמנם שומעת קצת הולנדית אבל לא מספיק בשביל לתרגם. הקלטת נמצאת, אני ביקשתי אתה, וראובן בן-דורי שסידר את כל המפעל הזה שלח לי אותה, אז אנחנו נתרגם אותה. חוץ מזה היא ראיינה עוד הרבה אנשים שכל אחד מהם יש לו זיכרונות משלו וזה מעניין באופן כללי וגם באופן אישי, כל אחד שהיה לו שם אבא ואימא. אגב רחל הוימן הייתה שם שלושה חודשים בסך הכול, והיא הייתה כבר עשר שנים מבוגרת, היא טיפלה בבנים האלה הצעירים וקילפה תפוחי אדמה ונתנה להם לאכול. והיא זוכרת את זה בנוסטלגיה גדולה. ראובן לא כל כך זכר אבל היא כל כך זוכרת את הזמן וזה היו הבנים שלה שטיפלה בהם וכו'."

הגענו לעלייה.

ראובן עלה עם האנייה "דורה", שיצאה מנמל בהולנד, זו אנייה של עלייה ב' כמובן, והיא הגיעה באוגוסט 1939 לחוף רשפון. כל מה שהתרחש על האנייה הזאת וגם העלייה לאנייה מסופר על ידי רפי כוכבי ז"ל מדורות. הוא היה מחנך ויש לו גם כושר סיפור, הוא כתב גם ספר על העלייה הזאת ועל ההתיישבות בדורות. כי הוא הלך לדורות. ל"הבונה" בחדרה, קודם כל, לגרעין, ואחר כך לדורות. ועל האנייה היו כל הסיפורים המעניינים שהיו בעלייה ב. אפילו איזה מרד קטן היה שם, כל זה אפשר אולי להוציא מהספר שלו. חוץ מזה הוא כתב גם חומר תיעודי וגם החומר הזה יש לי כבר. אני רק צריכה לאסוף את כל החומרים האלה על מנת שזה יהיה יחידה וזו עבודה רבה. אני עוד לא חיסלתי שום דבר מהדברים, עוד לא ריכזתי את זה. מסתבר שאני אוספת מכל מיני מקורות. אגב אתמול קיבלתי מהארכיון של חולדה חומר על העניין של חבר הקבוצות. וזה יהיה אחר כך חומר ממש מעניין, ז"א אם הבנים יתעניינו בזה משהו יהיה להם. אני דווקא חשבת על עצמי שאני רוצה לכתוב ולהקליט כמה שיותר שהם לא צריכים לחפש אצל אנשים אחרים ושיהיה להם. טוב אז זה העלייה, מה שזכור אצלו היה העלייה על החוף, הירידה מהאנייה, שעוברים במים ואחר כך עולים על החוף, זה היה חוף רשפון. לו היו קרובים, הם שם עוד היום, ברמות השבים, שעלו ב-1934 מגרמניה, מה שקוראים הכפר של האייר-ייקעס. כפר שהם הקימו לולים שם כולם ועד היום זה קיים כן? אייר-ייקעס זה הייקים של הביצים, כל אחד הקים שם לול-ביצים וכולם שם דוקטורים. זאת הייתה העלייה הזאת של האנשים המשכילים שאחר כך לא היה להם מה לעשות עם ההשכלה שלהם אז הם התיישבו שם בכפר ברמות השבים. בהתחלה לגמרי, אינני יודעת לכמה ימים הוא היה אצל הבת-דודה הזאת, שהיא עוד חיה עד היום הזה ברמות השבים.

עכשיו מתחילות שנתיים של נדודים בכל מיני מקומות שאת סדרם אני עוד לא כל כך חקרת. דבר אחד לא ברור לי, אני מניחה שראובן לא היה קשור לקבוצה מסוימת של אנשים, עולים, או קיבוץ מסוים. אני יודעת שחברים שבאו עם ה"דורה" היו קשורים למשל ל"הבונה". קבוצה של עולים שישבו בחדרה והתיישבו אחר כך בדורות. והיו עוד חברים, מחברי הוורכטופק, כן? שהצטרפו לגופים מסוימים והתיישבו אחר כך. יש לי הרושם שראובן היה שייך בעצם למכבי הצעיר, שהאנשים האלה התפזרו בארץ, לא הלכו לקיבוצים, אגב אנחנו נפגשנו אתם באיזו חגיגה, בחג הארבעים או חמישים בכפר מנחם לפני כמה שנים. לא היו שם אנשי קיבוצים

כמעט, חוץ מכפר מנחם. ואלה כנראה היו קשורים לשומר הצעיר. ואחרים היו עירוניים. ככה שאני מבינה מכל זה שראובן היה די בודד ולא ידע לאן הוא שייך. לכן אנחנו מוצאים פה את הנדידה הזאת ממקום למקום.

אני רוצה לקרוא פה משהו, ראובן היה בן היתר בקבוצת השרון ברמת דוד זמן קצר. זה אני רואה מהמכתבים שהוא כתב להורים שלו, ואחר כך מאיזה תאריך בתחילת שנת 1940 ועד 31.3.1941 הוא היה בכפר העבודה לנערים. וזו כאן תעודה חתומה שאומרת "חבר ששולט בכל ענפי החקלאות, מילא את כל העבודות שנמסרו לו בהבנה ובמסירות. הוא עוזב אותנו כדי להכיר את העבודות במשקים אחרים. אני יכול להמליץ עליו כעל אדם ישר ופועל מסור. על זה חתום מר לובינסקי מנהל כפר העבודה לנערים". הכפר הזה נמצא בעלייה מעפולה לעפולה עילית בשטח שנמצאים שם היום בתי חרושת. ממש מעל בית החולים בצד המערבי של הכביש. ככה ראובן פעם תאר לי, היו שם כמה צריפים.

ב-1941 הוא מופיע בקבוצת "שיבולת", ואני חושבת שלשם הגיע בגלל החבר שהיה לו בחיים, ראובן לאופר, היום ראובן דורי בעלים של טיולי הגליל. ממנו קיבלתי פרט חשוב, קבוצת שיבולת ישבה על יד רחובות. לא מזמן דברתי עם מישהו שהיה בקבוצת שילר והוא הכיר את ראובן ואחר כך היה אתו בפלמ"ח במחלקה הגרמנית. מהניירות יוצא שקבוצת שיבולת התפרקה, כי הם לא השתלבו טוב, לא הצליחו ללמוד עברית, חלק יצאו בכלל הקיבוצים, חלק הצטרפו לקיבוצים אחרים. אחרי מותו של ראובן סיפר לי ראובן בן דורי שהוא שלח את ראובן לחוליות לעבודת חוץ. זה היה כנראה בסתיו 1941: "20.9.1941. אחרי התפרקות של קבוצת שיבולת מסיבות חברתיות אני נמצא בגליל העליון בקבוצת חוליות בעמק החולה. כנראה שאר פה." וכאן הוא גם מצא את המקום שלו, מקום המנוחה הנכונה. ב-14.3.1942 הוא כותב "בחוליות 90 אנשים מווינה והרבה הולנדים. בייחוד עם האחרונים הבנה טובה. אני מלא דאגה לקיום שלכם ושמח שנעשיתי דוד. אני בריא וזה." "ז"א שבמרץ 1942 כבר יש חברים שיודעים לספר עליו איך שהוא עבד, אז בנו בנקודה את הבתים הראשונים ולמרות שהוא היה חקלאי עבד לפי הנדרש. אז בין היתר יש פה סיפור נחמד שאני רוצה לספר שסיפר לי ראובן רוזן לא מזמן (מופיע בסיפור חיי, נ.פ) הם בנו את שורת הבתים הראשונים וראובן רוזן אמר לו, תעשה לי שלוש קבוצות של אבנים, קטנות, גדולות ובינוניות. אז ראובן סידר לו מין ממינת כזאת של תפוחים שמסדרת אותם לפי גודל בשבעה גדלים, ולפי הממינת הוא סידר את האבנים שהיו בכל הגדלים. וזה כל כך מזכיר לי את הזמנים של האבוקדו שהוא כל כך דייק. אמרו לו שלוש ערימות אז הוא עשה שבע ערימות ממש מדויקות. אני מצאתי את הסיפור הזה מאוד נחמד.

בין היתר הוא עבד גם בשדה, אני לא יודעת מה הכול זרעו אבל הוא השתגע על פול. על כל פנים הוא עבד בכל המקומות הנדרשים ואנחנו מבחינה חברתית כנראה הוא כותב פה שיש לו הבנה טובה עם ההולנדים.

אנחנו מגיעים עכשיו להחלטה לשלוח אותנו למחלקה הגרמנית. אני לא יכולה לקבוע כי זה לא כתוב מתי הייתה האסיפה שהחליטה לשלוח את ראובן. לפי הנתונים שאספתי בארכיון חבר הקבוצות בחולדה הדיונים היו בסוף 1942, בקשר להצטרפות של חבר לפלמ"ח. סה"כ הייתה הסתייגות מסוימת ואני יש לי את החומר מהוויכוחים הגדולים שהיו עוד ביולי 1942. אחר כך הבינו שהיו צריכים בכל זאת בכוחות קטנים להשתתף. בסך הכול כל הפלמ"ח היה אז, אי אפשר להבין את המספרים, 1300 איש, כן? אבל יחד עם זה הייתה לזה השפעה גדולה ביישוב, יותר לאין שיעור מהכוח המספרי. היו אלפי אנשים שהלכו לצבא הבריטי, ובחורות ליחידות הנשים. ההשפעה של הפלמ"ח הייתה בעיקר בשביל התגוננות בתוך הארץ, הרי לא הלכו לצבא, הייתה לה השפעה גדולה. הם היו מעורבים גם במשקים. חלק מהזמן עבדו וחלק התאמנו. אז בסוף 1942 הגיעו להחלטה וחיפשו בחבר הקבוצות, כי הקיבוץ המאוחד התגייס בהתלהבות. השומר הצעיר גם הצטרף אחר כך, אז האחרונים היו

חבר הקבוצות. חיפשו ממקומות מסוימים, כפר המכבי, כפר רופין, התגייסו למחלקה הגרמנית שהייתה כבר קיימת. היא נוסדה ב-1942, אני מדברת על 1943. בחוליות היו שני מועמדים, זאב שוהם ז"ל וראובן. ז"ל. מסיבות חברתיות או אישיות החליטו לשלוח את ראובן. הוא היה רווק, לא היה קשור, ללא משפחה וילד והיה יותר קל לשחרר אותו מאשר את זאב. אז הוחלט לשלוח אותו ולפי החומר שבידי הם התקבצו בקבוצת מסדה בסוף פברואר 1942 ומשם נשלחו למקומות השונים, בין השאר חמישה חברים למחלקה הגרמנית שישבה ביער העמק. זה היה מאוד סודי, אמנם הם עבדו שם בתוך הקיבוץ אבל זה היה מחוץ לתחום, המחנה שלהם. במחנה היו צריפים והייתה שם ביער גם מערה גדולה לכל מיני פעולות, והיה שם גם בית סוהר. הייתה שם מערה קטנה עם סורג, אני ככה מספרת את זה עם סוגריים כי אנחנו עשינו טיול ב-1967 עם הילדים וראובן הוביל את כולנו ואת הילדים שם למקום. אז היה עוד יער, לעומת היום שאין כבר בכלל וזה היה מאוד מרשים. ושם ישבנו והוא סיפר מה שהיה. אחד הזיכרונות שתפשו מישהו מהפורשים והכניסו אותו שמה לבית הסוהר. במחלקה הגרמנית היה משהו מאוד מעניין, חוץ מזה הרי היו עוד מחלקות מיוחדות בפלמ"ח. הייתה מחלקה ערבית והיו כל מיני מחלקות לפעולות מיוחדות. ולמה דווקא מחלקה גרמנית? הרעיון היה שאת הבחורים האלה יאמנו בתור גייס מעבר לקווי הגרמנים. זה היה בתקופת רומל, שהיה באפריקה, ופחדו שיגיעו פה לארץ ב-1942, כשנוסד. המשיכו בכל הפעולות האלה ובאו כל מיני אנשים טובים לשמה, כן? אימנו אותם, הכול בגרמנית. אסור היה להם לדבר עברית אפילו בחלום. אחד הכללים החשובים ביותר היה הדיבור בגרמנית. הם היו חייבים להתרגל לדבר גם מתוך שינה בגרמנית. הם למדו את השירים המקוללים של הגרמנים, שהחילים הגרמנים היו שרים באותו זמן, הנאצים, כן? והיה משטר כמובן מאוד-מאוד קפדני. חוץ מזה הם למדו את כל הפעולות הצבאיות, עברו כולם קורס מכ"ם ואת כל המקצועות הצבאיים שהיו צריכים. חוץ מזה שלחו תמיד אנשים בודדים לפעולות מסוימות, נגיד אחד או שניים מהקבוצה הזאת. בתוך הזמן הזה גם לקחו את דן לנר שהיה אלוף מנאות מרדכי, שהיה גם חבר במחלקה, לקחו אותו אחר כך לפעולה בתור צנחן ביוגוסלביה. היו רעיונות את כל הקבוצה לשלוח בתור צנחנים כבר אז, כן? להצניח אותם מאחורי הקוויים אבל כל הדברים האלה התבטלו כי זה היה צריך להיות בהסכם עם האנגלים. האנגלים לא רצו את כל הדברים המיוחדים האלה. אמנם הם נתנו אישור לאימון, כן, הם ידעו על זה אבל לא רצו את הדברים המיוחדים. כך שאנשים יצאו למצרים בין היתר, וזה סיפורים מעניינים שכתובים בספר של יהודה בן חורין שהוא היה המפקד אחרי שמעון אבידן. עם יהודה הם גם הלכו למצרים ולבריגדה, אבל זה אספר אחר כך, כשעברו לכוחות באירופה, כשראו שאין כבר צורך בהם, הם לא יצאו לפעולה לאילת, אז עברו בתור קבוצה שלמה מהפלמ"ח לבריגדה.

אבל בינתיים אנחנו עוד ב-1943 ויש פה אלבום, כנראה אחד הבודדים שנשארו מאותה תקופה ואחד האנשים שיכול היה לפענח מקומות אנשים ותאריכים זה אריה דביר מלהבות, ששמו היה אז טמפל. אגב לכל אחד היה שם, לראובן קראו הארו. הארו היה כאמור שם שחובר משני שמותיו שקיבל בלידתו, האנס-רודולף. לכל אחד היה שם כיוסי, שם קוד. הם יצאו מהיער ומהסודיות הזו זה היה המסע שהתקיים מהצפון מהגליל עד לים. ויש לי באלבום הזה שנשאר, אלבום מהפלמ"ח תמונות נחמדות שמראות את האנשים בתחנות השונות. אחת התחנות הייתה הצעדה שנכנסה אח"כ לאלבום הפלמ"ח תחת הכותרת "הגבוהים והבלונדים", למרות שלא היו גבוהים ולא בלונדים אלא פשוט אנשים יוצאי ארצות שדוברות גרמנית. התמונה הזו המפורסמת צולמה במולדת באותו טיול. אחר כך הם הגיעו לים, לקיסריה. יש גם תמונות מהבטחה ליד הכנרת. הם בין היתר עשו מסע גם לחרמון. זו הייתה חוויה בלתי רגילה שכל פעם סיפרו עליה מחדש, המסע לחרמון. בתוך סוריה, כן? וכל המקומות שאנחנו ראינו מרחוק ושמענו עליהם וביקרנו שם. זה הם כבר עשו ב-44-1943.

בין יתר הפעולות היו גם האימונים בפלי"ם. ראובן בטוח שעבר את האימונים בשייט ובסירות שהשתמשו בפלי"ם. זה היה שייך גם לאימונים שלהם. טוב, ככה עבר הזמן, הם עבדו בין

היתר גם במשמר העמק, וראובן תמיד סיפר על האנשים שהיום הם כבר אגדה או שהם כבר מתים. או שכבר זקנים לגמרי כמו ברטה חזן ויעקב חזן ורותי חזן הבת שהייתה לו שהרשימה אותם אז בזמנו. על האנשים האלה סיפרו. כשבאנו פעם למשמר העמק הם הכירו אותו. משום מה אנשים הכירו את ראובן יותר מהר מאשר הוא זכר מי הם.

אנחנו דיברנו על הקשר של החברים עם חברי הקיבוץ. אני רוצה פה בסוגריים לומר שאספתי קצת חומר לקראת הדף שכתבנו, דף הזיכרון. היות ולאנשים אין זיכרון כל כך טוב הלכתי לספרים. מסתבר שגם הספרים לא כל כך מדייקים. הספר הראשון שלקחתי היה ספר הפלמ"ח שיצא ב-1953, ובדקתי את הפרק של המחלקה הגרמנית. אחר כך הלכתי לספר ההגנה ומסתבר שספר ההגנה העתיק את הפרק מספר הפלמ"ח. אחר כך קיבלתי מיד טבנקין קטע מעבודה שנכתב על ידי יעקב מרטבצקי ונקראת "היחידות היבשתיות המיוחדות של הפלמ"ח". החברה חנה וינמן מנאות צילמה לי את הפרק הרלבנטי, במקרה זה את הפרק השלישי על המחלקה הגרמנית. וכמה שיכול היה לכתוב לקצר ולרכז ולסכם – הוא עשה את זה. לקח חומר רב מהספר "מגן בסתר" של יהודה בן חורין, זה שהיה המפקד של המחלקה. אני את הספר עצמו לא מצאתי עוד אבל ודאי אפשר להשיג אותו. בעבודה הזו מתוארים האימונים לפי סדר כרונולוגי והיציאה של האנשים שיצאו לפעולות מיוחדות כפי שסיפרתי קודם. יש לציין שאז לא כתבו דברים בכלל. לא יומנים לא דוחו"ת, שום דבר. כי הכול היה כל כך סודי, ובדיעבד זה חסר למי שמעוניין בזה.

אני רוצה פה לציין שבסתיו 1988 המחלקה נפגשה במסגרת פלוגה ו של הפלמ"ח, כמה פעמים. אחת הפגישות שאני והבנים השתתפנו הייתה ב-1967, בהר הצופים. אולי ב-1968, בכל אופן הר הצופים היה עוד הרוס. שמה הייתה פגישה של פלוגה ו של הפלמ"ח, פגישה של כמה עשרות אנשים, שרבין דיבר, וחיים חפר וכו'. לפני זה הייתה פגישה ביער ונפגשו כל הפלוגות. כל המחלקות כמו שדיברתי קודם, הגרמנית והערבית, האנשים גם אז לא סיפרו. רק ב-1988 כשנפגשו סוף-סוף התחילו לספר את הסיפורים המיוחדים האלה. אז היה שם מאיר פעיל שהוא היסטוריון של הפלמ"ח, ובא אליהם בטרוניה, מה שתקתם? בטלנים כאלה, לא כתבתם או רשמתם שום דבר אז לפחות עכשיו כשכמה מכם עוד חיים אז צריך להקליט ולרשום את הדברים. ואז באמת סיפרו הרבה דברים מיוחדים ואת ההקלטה הזאת יש לי. ביקשתי אותה מהמארגן אריה דביר ויש לי עכשיו גם ידע אישי מאנשים אחרים. כי ראובן לא סיפר הרבה.

מה שהייתי רוצה כמה משפטי סיכום לפני העברת המחלקה לבריגדה. "למעשה לא מילאה המחלקה הגרמנית את התפקידים שיועדו לה, יש האומרים שמוסדות הביון הבריטיים התנכלו ליחידה, ורק הם יכלו לעזור לה לפעול ביעילות. רק פעם אחת פעלה היחידה בהתאם ליעודה וזאת בשליחות ... קשה לקבוע היום אם היחידה הייתה מסוגלת לפעול בעורף הגרמני בארץ ישראל בקיץ 1942. למרות הכול תרמה היחידה רבות לביטחון היישוב. מלבד השירות בבריגדה ורדיפת הנאצים קמו מתוך היחידה מפקדים רבים בפלמ"ח ובצה"ל. שבעה מפקדים מהיחידה נפלו במלחמות ישראל." וכאן הוא מונה את האנשים שנפלו.

זאת הייתה ההשפעה של המחלקה, ועכשיו, החלק הקובע שאנחנו מגיעים לבריגדה. כי אז פעלו במעשים. אלא מה? הם בזבזו המון זמן. במצרים הם היו בחורף 1944 והיו שם כמה חודשים באימונים טיפשיים. 43 עברו לבריגדה מהפלמ"ח, מהם 30 חברי המחלקה הגרמנית. ביניהם יהודה בן חורין שמונה למפקדם. ואני מוסיפה – ראובן היה בין ה-30, כן?

האנשים האלה עברו המון אימונים מיותרים כשהם כבר היו מבושלים ומאומנים שנתיים ימים במחלקה בכול האפשרויות והם היו ממורמרים. אני קראתי דברים מאנשים שנכתבו עכשיו. מצאו יומנים של חברים, ועכשיו זה הובא לדפוס, של חברים שהיו מאוד ממורמרים ומתוסכלים שמבזבזים את הזמן שלהם במצרים, בזמן שבמקום זה לצאת לאיטליה ללחימה. ולבסוף עלו לאיטליה, וזה ממש טרגי, באחד במאי באלכסנדריה, והגיעו לאיטליה לאן שהגיעו

בסוף המלחמה. אחר כך הם עלו דרך איטליה, לאט-לאט, ראו את כל המחנות, איך שאוספים את האנשים לעלייה ב', והלכו דרך בלגיה ההרוסה ובסוף הם התפזרו. חלק כבר התפזרו בדרך כנראה, אלה שעזרו בעלייה ב'. ביניהם החבר דב שנקל, שאני זוכרת, וכמה שכבר נפטרו. עזרו בארגון עלייה ב' וחלק מהמחלקה הזאת הגיעה להולנד והתפזרה אחר כך שם. והוא כותב כאן איש הזה שהם פעלו בין שארית הפליטה. חלק בהדרכה, בלימודים, בהשגת אוכל, וחלק, שקראו להם הנוקמים, הלכו לאתר את הפושעים הנאצים ולעשות אתם מה שעשו, כן?

יש ביניהם גם כאלה שחיים אתנו היום. הבסיס של ראובן היה באוטריכט, בהולנד. לפי עדות, גם של רחל פרום, אשתו הראשונה של אפי. היא אמרה שהוא ועוד מישהו ישבו באוטריכט והתעסקו בענייני עלייה ב'. להביא את האנשים, לצייד אותם וכו'. בין היתר יש עדות מאוד מהימנה מרותייה סביר שלנו ומתמר עמרם שהוא פעל בבית חלוץ בדבנטר. הוא נסע מאוטריכט פעמיים בשבוע והגיע לדבנטר, והוא סיפר בעצמו שהם תמיד הביאו פרודוקטים מהצבא הבריטי, סחבו. הוא כותב לזאב שוהם שזו עבודה מאוד קשה, הוא לימד שם על ישראל, ידיעת הארץ, תולדות הציונות, לימד עברית, והכי נוגע ללב – גם שירים עבריים. הוא די זיף בשירה, איך הוא לימד את השירים?

על כל פנים אני בעצמי חוויתי שמישהו מציף מלמד שירים והשירים יוצאים נכון. באותו זמן שהוא היה שם היה לו קשר עם הבית ושלחו לו צילומים מהילדים הראשונים. הוא התפאר מזה, החברות גם סיפרו את זה שהוא אמר, הילדים שלנו, הילדים שלי. הם אמרו מה זה, בחור צעיר, איך יש לו ילדים? היה אז בן 25, עוד רווק. הוא התכוון לילדי הקיבוץ הראשונים, הוא היה מאוד קשור אליהם. צילומים האלה ישנם גם באלבום, כן? יש שם את דוד זוננפלד שהוא העגלון ומוביל את גדעון ותמר וכל הילדים האלה אז אלה היו הילדים שהוא התפאר בפני הצעירים החלוצים שחיכו לעלייה ב'.

אחר כך, אני חושבת ב-1946 נגמרה הפעולה הזאת בדבנטר כי חלק גדול עלה בעלייה ב', כן? גם החברות שלנו, תמר ורותייה. אחר כך לפי הניירות שאני רואה, שחרור מהצבא הבריטי – הוא השתחרר בספטמבר 1946. אני רוצה לקרוא פה את התעודה של השחרור שהוא קיבל. אז כתוב בהתנהגות צבאית - ...וורי גוד. והבן אדם שכתב לו את זה בצד השני "איש ישר ומהימן. ביצע את משימותיו כנדרש". זה חתום 16 באוגוסט 1946 בפלסטין רקורד אופיס. ובצד השני, אני גיליתי את זה עכשיו. טוב תעודת השחרור הייתה מספטמבר ואז הוא חזר למשק.

המשך ההקלטה – 20.11.1990

אני הכנתי לי פה דף שמתחיל ב-1949 עם כל האירועים החשובים במשך 10 שנים. אבל אני צריכה לשחזר מהזיכרון את הזמן מ-49-1946. ראובן נכנס לעבוד במשק, בפלחה, הבנת. הוא היה מעוניין בין היתר בפול הקטן. אני כבר לא זוכרת מה היה העניין המיוחד בזה. אז כמו שבכל חייו תמיד מצא לו שטח למחקר או משהו מיוחד אז בזמנו זה היה הפלחה והפול הקטן. אני היום לא יכולה לשאול אף אחד מה הוא עשה באותו זמן כי האנשים כבר אינם בין החיים, גם חנן נויורט שהיה אז פעיל. על כל פנים בזמן המאורעות הוא יצא עם כל מיני אנשים לפעולות וכשפרצה מלחמת השחרור הוא יצא לתל עזזיאית ועוד מקומות שכל החברים הוותיקים השתתפו בזה ואני לא זוכרת בדיוק כי אני הייתי אז בנאות מרדכי. אני זוכרת בדיוק מה שקרה שמה, אבל לא מה היה פה. אפשר אולי לשחזר את זה מהאנשים שהיו פה כמו צבי נועם וראובן רוזן. לפעמים היו מדברים על הדברים האלה, יש דבר אחד שתמיד סיפרו, ושיחזרו את זה גם ביובל החמישים של כפר גלעדי, זה הי הירידה של ילדי מנרה, באישון לילה למטה בזמן שהיה אז מצב קשה במנרה ואחר כך היו הקרבות במנרה, ואתו. הסיפור הלו ידוע שהרדימו את ילדי מנרה שיהיו שקטים שלא יעוררו חשד והכול היה צריך להתבצע בצורה שקטה לגמרי. וזה הצליח. הדבר המכריע ביותר והחוויה הקשה הייתה

הקרב במנרה, שהיה בשטח פתוח לגמרי והערבים הצליחו לקלוע ולפגוע, ובדיוק ליד ראובן, ממש צמוד, היה פנחס מנצ'ר ז"ל, האח של מנחם והוא נפל על ידו. ואני חושבת שפנחס היה גם אחרי רפי (רייס) הקורבן הראשון במלחמה. זאת הייתה חוויה מאוד קשה בשביל ראובן ולעולם הוא לא שכח את זה. לעולם הוא לא שכח את פנחס. אני לא זוכרת את התאריך אבל נוכל למצוא את זה. אחר כך היו עוד מיני פעולות, אני חושבת של תל עזזיאת היה יותר מאוחר אבל לא בוודאות. נצטרך למצוא את זה ברשומות.

6.3.1991

ההורים שלי בנו בית בנאות מרדכי, ממש בגבול המחנה בשיכון א. בשנת 1951 הם התחילו לבנות. על יד הבית הייתה חורשה גדולה שהפרידה בין המשק לבין המגורים, כי המחנה נבנה לפי תכנית שלמה. הבית של ההורים היה משהו יוצא דופן, זה היה בית קטן, לא כפי שכל הבתים היו, מראש היה ברור שהם בנו את זה מהחסכונות שלהם וברגע שהם ימותו זה יעבור לרשות הקיבוץ. נתנו להם את הפינה החיצונית הזאת, שזה לא יפריע, אחר כך בנו שם עוד כמה בתים כאלה להורים, זה לא הפריע, זה היה מין פס הפרדה. אני מספרת את זה כי החורשה הזאת הייתה אחר כך מגרש משחקים אהוב מאוד של הילדים שלי, כשהלכנו לבקר אצל ההורים. קודם סיפרתי שראובן נכנס לעבוד לשירות שדה של משרד החקלאות. השירות היה אז די בהתחלה ובכלל עוד לא היה קיים שום עזר. ראובן רק למד את החומר. אני מבינה שהיה לו כבר חומר עיוני גם ממה שנעשה בארצות הברית, ועיקר העבודה נעשתה לפי מה שעשו שם, באזורים שדומים לאזור שלנו. על כל פנים על מנת להכיר את הקרקעות צריך לייבש אותן, ואחר כך לנתח את תכולת החומרים והמינרלים בקרקע, וזה קובע את טיב ההשקיה.

אני רוצה לספר סיפור נחמד – אנחנו היינו גרים באיזה צריף, עם מקלחת זעירה וראובן התחיל לייבש את האדמות בתוך סיר פלא. (שלי, שבזמנו היו סירי פלא על פתיליה). זה תפס הרבה זמן את המקום, כל יום עד שהאדמה יצאה יבשה לפי ההתרשמות שלו. זה מאוד עיצבן אותי. אחר כך השאילה לנו אימא סיר פלא חשמלי, שזו כבר הייתה התקדמות גדולה בזמנים הללו, והוא המשיך עם הסיר החשמלי. אבל כל העסק הזה עם ייבוש הקרקע במקלחת שתמיד הייתה תפוסה, מה זה מקלחת, זה היה בית שימוש והטוש, כן? זה התחיל לעצבן אותי ואמרתי, אולי יש איזו שיטה יותר מתקדמת ויותר יעילה. אז התחילו ברצינות לחשוב על המעבדה של שירות השדה וראובן התחיל לטפל בזה. הקימו אותה באמצע שנות החמישים, ניסיתי לאתר את התאריך אבל לא הצלחתי. צלצלתי לשירות השדה, שזה היום שירות מפותח – לא יודעים שום דבר. אין להם ארכיון – במועצה האזורית יש ארכיון רק בהתחלה, והחברה במעין ברוך אמרה, אם תמצאי תשלחי לי חומר. בינתיים לדאבוני עוד לא היה לי כוח לפענח את כל הכתובים של ראובן כי שם זה בטח כתוב איפשהו. על כל פנים זה היה כנראה אמצע ה-1950 כי עד אז הבדיקה נעשתה באיילה השחר. שם עבדה מרים בזק שהיא חברה עד היום, שהיא אחר כך עברה למעבדה הבנויה בקרית שמונה, שנבנתה צמוד למועצה האזורית. הייתה חנוכת בית נחמדה ראובן היה שם אחראי והביא את החומר מכל האזור והבחורה הייתה מרים. הם עשו מאות בדיקות לקרקע, אולי יותר, מכל האזור, כל השדות בעמק החולה היו ממופים וכל קרקע מוגדרת. ראובן עבד מאוד קשה, כל בוקר היה יוצא, היה לו ג'יפ עם המקדח והוא סחב את המקדח למקומות עם הקופסאות הקטנות ובנאמנות לקח מכל שכבה, מכל 30 ס"מ עד לעומק 120 ס"מ, את הדוגמיות השונות של שכבות הקרקע. אחר כך הוא עשה משהו נחמד, זה היה תלוי הרבה שנים – מפת העמק עם סימונים של המשקים ושל החלקות והדוגמאות של הקרקע. זאת הייתה מין רשת כזאת מסומנת על המפה. מפה ענקית בכניסה למעבדה. זאת הייתה העבודה העיקרית כל אותן שנים, בדיקות הקרקע והמדידות וההשקיה. הוא אחר כך לפי הצרכים של הקרקע הסביר לחקלאים כמה להשקות ובאיזה מרווחים.

אני רוצה לציין דבר חשוב, שלפי כל הניסיון שלו ראובן חיבר אחר כך את החוברת השלמה מטעם שירות השדה של הנחיות להשקיה וזה נקרא תכנון סדרי השקיה. החוברת הזאת הייתה החוברת הראשונה שיצאה בארץ בענייני השקיה ומושגים כמו קיבול שדה, זמינות המים בקרקע, אלה מושגי יסוד שהוא העלה על הכתב, כן? ידעו על זה אבל הוא נתן את הנוסחאות ואת כמויות המים. ולפי הכללים האלה עובדים עד היום. שמעתי דברים יפים ממדריכים, ביחוד אני רוצה לציין פה את מיכה שני שהיה מדריך בשרון ואחר כך היה המדריך לשימוש במים במעבדה ליד מדרשת רופין, שם יש מעבדה מיוחדת. הוא אמר לי ב-1974, כשריכזתי שם קורס גננים, תדעי לך שאת כל יסודות ההשקיה קיבלתי מראובן, אז, בשנות ה-1950 כשהחוברת יצאה והם נתנו לי את היסודות שלפיהם אני מלמד ומרצה. זה מאוד שימח אותי שהחוברת הזאת הועילה בכל הארץ.

כמובן כשהמעבדה כבר הייתה קיימת והבדיקות נעשו באופן מסודר ומדעי הייתה העבודה כבר יותר קלה.

בשנת 1954 הייתה הלידה של אורי. רענן היה אז בן שנתיים, אורי נולד ב-30 באפריל. זאת הייתה תקופה מאושרת אבל יש לציין שראובן חזר תמיד מאוחר בערב, והרבה זמן לילדים לא היה לו. אבל בשבת היה לו זמן. בשבת יצאנו להרבה טיולים והיינו באמת הרבה עם הילדים. כל השבת היה מוקדש תמיד לילדים ואחרי הצהריים הלכנו תמיד לסבא ולסבתא. אני בכלל הלכתי כל יום לסבא וסבתא עם הילדים. הם נהנו מאבא שלהם אבל כמו שילדים בעיר או כמו שאני זוכרת את אבא שלי שבא רק בשבע בערב ונהייתי ממנו בשבת וביום ראשון. שה"כ זו הייתה תקופה מאושרת.

אח"כ היה מבצע קדש. ראובן יצא, אמנם, אבל נשאר באזור. אני זוכרת שעוד לא היו עגלות אז, סחבנו את הילדים בעגלת אוכל של בתי הילדים. ריפדנו עם שמיכה וחיתול ובבוקר החזרנו לשימוש המטבח. קיבלנו עגה קטנטונת מתקפלת ממעבדת תל אביב להולדת רענן. זה היה משהו יוצא מן הכלל. שמרנו אותה לכל היתר, גם לאורי ולמיכאל.

עברו השנים וראובן היה מאוד מעוניין לצאת להשתלמות בארצות הברית. זה התגשם בסופו של דבר. הוא היה בקשר עם פרופסורים חשובים באוניברסיטאות של קליפורניה ובכלל, של המערב ורצה לראות איך המחקר מתנהל שם. זה באמת בסוף יצא לפועל. בפברואר 1959 הוא יצא לארצות הברית בתור נציג מדינת ישראל בסעיף 4 של ארה"ב, שזה היה דאגה להתפתחות הארצות הלא-מפותחות. ישראל הייתה נחשבת אז לארץ לא מפותחת. בקורס הזה היו מכל העולם בעצם. מאירופה, מהמזרח הרחוק, וכל שנה היה אחד מישראל. באותה שנה הוא היה הנציג מישראל. זה היה קורס מצוין שנמשך חצי שנה ועבר את כל מדינות מערב ארצות הברית: טקסס, ניו מקסיקו, קליפורניה, אריזונה, אלה הארצות עם אקלים דומה ויש להם את השיטות המתקדמות של אז. כך הוא ישב בכמה מקומות הם ישבו אפילו חודשים, ומכל מקום הוא שלח כמובן גלויות ומשחקים ותקליטונים. אני זוכרת שאורי היה בן חמש והוא נבהל. לנו לא היה פטפון אז הלכנו למשפחה שהיה להם, לשמוע את ראובן. אנחנו מאוד התלהבנו. הוא הקליט את זה באמפייר סטייט בילדינג, שם היה אפשר להקליט תקליטים קטנים, אני שומעת את זה עד היום הזה. אני זוכרת שרענן, שהיה בן שבע כמעט הוא מאוד נהנה. הוא הבין כבר. הוא ידע כבר לקרוא. אורי עוד לא הבין הרבה. הוא סבל, הוא סבל שאין לו אבא וגם לספר לו שזה רחוק מעבר לים לא עזר הרבה – אז הוא ממש נבהל מהקול של אבא שפתאום משום מקום. הוא ראה את הפטפון, גם שמע תקליטים בגן, שבבילנו זו הייתה חוויה מרגשת ובשבילו הוא ממש בכה.

ראובן ביקר בכל מיני מדינות של ארה"ב. בניו מקסיקו, מצאנו פעם בעיזבון של אבא שלו מכתב מהדוד הכי מבוגר שהיה במשפחה שברח מהבית, היה כביכול הכבשה השחורה, הגיע לניו מקסיקו, לטאוס, והוא מתאר במכתב איך בשנות התשעים נסעו עם עגלות עם ברזנטים לאורך נהר הריו גרנדה עד שהגיעו לעיירה הזאת, טאוס, עיירה מפורסמת כיום כי

יש שם פואבלו-אינדיאנים. מחזיקים את זה לתיירים, להראות את זה, ויש שם הרבה עבודות יד. הם עושים ציורים ורקמות. ראובן מצא שם דודה בת שמונים פלוס שניהלה גלריה של חפצי אינדיאנים. הוא שלח דברים של אינדיאנים, חגורות. הוא סיפר שם שבא מישראל, ולהם אין מושג מה זה מדינת ישראל. הוא מבין שהם לא מבינים אז אמר ירושלים, ג'רוסלם, אז מתעוררת דודה אחת ואומרת אז מה נשמע באדיס אבבה? זה היה כל כך מצחיק שהפך לבדיחה משפחתית, כל פעם שלא הכירו מקום היינו אומרים מה נשמע באדיס אבבה? זאת הייתה חוויה.

אגב זאת הייתה משפחה מפורסמת שהסבתא הייתה חצי אינדיאנית והיא הרימה את הדגל בתקופת מלחמת האזרחים. אגדות וסיפורים שלמים. יש שם רחוב שנקרא רחוב גוסטורף. הגוסטורף הזה דוד של ראובן היה ופעם שראובן בא וסיפר שהוא דוד שלו הוא קיבל מהמוכר כובע קאובי מלבד עדין, יקר, מאה דולר. כובע שהחזיק מעמד המון שנים. הוא הלך אתו לעבודה, ובסוף זה הלך לפורים. בינתיים בטח התפורר בארגז פורים. היה כובע נהדר. זה רק סיפור קטן.

אגב לפני שראובן נסע בדקנו מפה מפורטת ומצאנו שיש מקום בשם גוסטורף. זאת אומרת שאחד הקרובים, לא הדוד, הקים, יש שם תחנה וכמה בתים והשם גוסטורף קיים עד היום הזה בתוך כפר. השם של ראובן מגרמניה קיים עד היום. וגם היום בניו מקסיקו עדיין קיים מאחורי ההרים מין כפר קטן כזה. הוא הלך קצת בעקבות המשפחה, גם בסנטה פה הוא מצא איזה קרוב עם השם הזה.

ככה קיבלנו כל מיני גליונות. הביאו אותם לכל מיני אתרים חשובים מבחינת המים, כלומר הם ראו את כל הסכרים הגדולים בכל מערב ארה"ב. בין היתר יש שם גם את ההובר-דאם, כשבנו את ההובר-דאם, רואים אותו בבנייה. בכל אופן אספו את המים של קולורדו-ריבר ואלה משקים עד היום את קליפורניה. ממרחקים מביאים את המים בתעלה ענקית שחוצה את לוס אנג'לס. כי הרי בקליפורניה יש מעט מאוד מים ובכלל תקופות של יובש. זה קשה לתאר איזו משמעת מים יש שם.

הייתה לו חצי שנה מאוד מרתקת ומלאה לימודים, הסתכלויות, משמה באו הממטירים הראשונים המעניינים, ממטרי גזרה, וכל מה שאחר כך חיקו פה בארץ. אבל אני רוצה להגיד פה שהטפטוף – זו כבר המצאה ישראלית מקורית. ב-1970 ראינו בארה"ב את טפטוף הספגטי שכל צמח מקבל בצינורית מיוחדת את המים שלו. קוראים לזה ספגטי סיסטם. מבחינה זו הארץ קידמה את המערב והם לקחו מאתנו דברים אלה. כבר אז עשו מחקר על מין טפטוף כזה, כן? רק שבעצם הטפטפת המציאו כבר פה, בחצרים, הם היו הראשונים עם זה.

ראובן קשר אז קשרים אישיים עם הפרופסורים באוניברסיטאות, בעיקר הפלג החקלאי של ucla, שנמצא כשעה וחצי נסיעה מזרחה מלוס אנג'לס. שמה יש אוניברסיטה מאוד גדולה ועוד אחת בצפון, בדיוויס. עם אנשים אלה קשר קשרים, גם עם סוכן מחוז אחד שהיה מאוד קשור לארץ ובא לעשות פה שנת שירות. גוסטבסון, וראובן אחר כך סידר לנו את המסע הגדול בשנת 1970, אחר כך אספר על זה, כן?

אנחנו כמובן כולנו התגעגענו לאבא, זה היה קשה, זה היה חצי שנה ואורי סבל מזה הרבה. רענן לא, הוא כבר קיבל מכתבים ויכול היה לקרוא את המכתבים של אבא. לאורי היה קשה, בשבילו זה היה משהו ערטילאי שכאילו פתאום אין אבא. אני מזה למדתי לקח מאוד חשוב: שלא צריך לעשות את זה בגיל הזה. להיעדר כל כך הרבה זמן. אבל זה כבר היה אבוד.

טוב כמובן בזמן שהיה בחוץ מאוד רציתי להיפגש אתו באירופה וזה מה שעשיתי. הילדים היו אצל סבא וסבתא באותו זמן. הם לא ישנו שם, אבל אחרי הצהרים היו שם.

נפגשנו בפריז. אז הוא רצה כל הזמן כבר הביתה. קיבלתי מבן הדוד שגר בפריז, בן דוד עשיר שפעמיים סידר לי את הנסיעה הזאת, שהוא רצה כל הזמן הביתה. ואני רציתי, זו פעם ראשונה שיצאתי לחו"ל. רציתי לבקר אנשים ולראות עוד משהו. טוב. בסוף חזרנו, ואני זוכרת שרענן קיבל אותו מאוד יפה ואורי נכנס לפינה. הוא היה כל כך בשוק וכל כך המום שברגע הראשון הוא ככה הגיב. ממש הסתתר. טוב אחר כך זה הסתדר ושוב היה לו אבא והיה שוב מאושר.

אז ראובן את כל הידע ששאב השתמש בעבודה וחידוש, ולימד מה שלמד שמה.

עכשיו משהו בקשר לחברות/שהות של ראובן בנאות. משך כל השנים נעשו ניסיונות לשכנע את ראובן שיהיה שם חבר, שזה מצב לא טוב. אמנם ראובן נתן את התורנויות שלו שמה בבתי הילדים, שהיה מקים תמיד בשבת מתי שבא התור שלו לעבוד. הוא לא רצה, אמר שעוד נחזור לחוליות. הוא היה בא לחוליות לשמוע אספות, וגם לפעמים היינו באים לאיזה בר מצווה אני זוכרת. כמובן כשהיה השיטפון הגדול אז באנו גם כן, אבל רק מרחוק, כי לא יכולנו להיכנס. על כל פנים במשך הזמן הספיק לו כבר מהעבודה בשירות השדה והוא חזר לחוליות לעבוד. אז היה מצב כזה אבסורדי: הוא גר אצלנו, קיבלנו גם שיכון וותיקים, (בנאות) והיה יוצא לעבוד בחוליות. לפעמים הוא לא חזר לישון אז הייתה לו מיטה מתקפלת איפה שהיום הסנדלרייה. זאת הייתה מעבדת דגים בזמנו, כן? אני מספרת משהיה לפני 28 שנים, כן? הוא נסע לפעמים בלילה, כך אני זוכרת, כשלקחתי את הילדים, אופניים לא היו בזמנו. הלכנו לגשר לחכות לאבא שיבוא וראינו אותו כבר מרחוק בסיבוב של כפר בלום ואז הלכנו לקראתו לקבל אותו. אז מיכאל כבר נולד, היה בן שנתיים וחצי. מיכאל נולד בשנת 1960, אחר שראובן כבר חזר מארצות הברית. זה היה מצב בלתי טבעי ובלתי נסבל, אני מאוד התעצבני מזה, זה היה מין לחץ כזה עלי, כי קשה לתאר מצב כזה. בסוף החלטנו, הוא לא רצה להישאר לעבוד בנאות, אז אני לא מרצוני הטוב אלא מתוך הנסיבות, שנעבור לחוליות. אני הייתה מאוד חולה בקיץ שעברנו לכאן, ובשבועות האחרונים של חייה. אז הכול היה ביחד והייתי במשבר מאוד גדול. אז לא היו דירות וגרנו בשיכון הסבתות (שיכון עולים) איפה שמיכל גור אריה גרה עכשיו. אבל לפני השיפוץ. על ידינו גרו יהודה וציפורה, עדיין ללא ילדים, הם היו בלימודים, היינו די מבודדים בבית הזה. הייתה משפחת פוגל על יד. לילדים היה עם מי לשחק, אבל היו שנתיים די קשות. הילדים נהגו לישון בבית בשבת ובנאות כבר הייתה לנו דירה. כאן היה בקושי חדר להכניס בו את שלושתם.

הגענו לחוליות באוגוסט 1963. ז"א מיכאל היה בן שלוש, ונכנס לפעוטון של נעמי בוקסבאום, שמה היו ארבעה ילדים. אז הוא היה הגלגל החמישי כי בד"כ היו ארבעה ילדים בקבוצה. אבל זה הסתדר, הכניסו עוד מיטה והיה קצת יותר צפוף. אורי נכנס לכתת ורד שהמורה הייתה יהודית אוסטרר והמטפלת חוה יוגב. רענן נכנס לכתת רימון שהמטפלת הייתה מירצ'ק ומורה שכירה באותה שנה. מבחינת המעבר לא היו לילדים בעיות מיוחדות, הם התיידדו מהר. הכול נראה לנו כל כך קטן כי שם היינו רגילים לכיתות של מינימום עשרים ילדים. פתאום הייתה פה כיתה של עשרה ילדים, המידות היו אחרות. אפרופו ראובן התורן בבתי הילדים – היו ילדים שסידרו את האבות, ובפעוטון של רענן הייתה אחת שלא רצתה לישון וסידרה אותו גלגלה אותו סביב האצבע. אבל הוא בשקט שלו, לא עשה עניין. הסתדר יפה עם הילדים, הקים אותם אחד-אחד, הליביש אותם, נתן להם לשתות ולאכול.

ב-1965 נכנסנו לשיכון ו', בו אני גרה כבר 25 שנים.

ראובן התבקש לעבוד באבוקדו, התחילו את הנסיעות כנראה ב-1962, אולי מוקדם יותר ומי שעבד שם היה עזרא פימנטל אם אינני טועה. ביקשו להכניס מישהו כבר מבוסס והציעו לראובן. הוא קיבל את זה ועבד שם עשרים שנה אם לא יותר. כמובן כמו בכל הדברים התעמק והתחיל ללמוד את נושא האבוקדו, על בוריו. על כל הגידולים, מאין זה בא, ומה

קורה במקסיקו ומה בארה"ב ומה בדרום אפריקה ובכל מדינה שמגדלים אבוקדו התחיל ללמוד על האבוקדו. כך הגענו שוב לארה"ב ללימוד אבוקדו ב-1970 להשתלמות.

עכשיו התחילה תקופה שקטה, מ-1963 עד 1967 היו ארבע שנים של עבודה יומיומית, ושוב פעם קרה מה שקרה קודם שראובן בא מאוחר מאוד הביתה. לא תמיד הייתי נוחה ומבסוטה מזה. ידעתי להתחשב כשהיה קטיפ וצריך היה לסיים עגלות ולחכות לרכבים אבל כשזה רק השקיה צריך לדעת באיזה מקום לשים את הסוף. הוא לא ידע, תמיד היה לו עוד משהו לעשות. ואף פעם לא עבד שמונה שעות. תמיד עבד יותר, העבודה הייתה לו יותר חשובה, לא הסתכל על השעון. זאת הייתה תקופה די שקטה שאני לא זוכרת מאורעות מיוחדים. הילדים גדלו, הגדולים הלכו לבית הספר בכפר בלום, מיכאל נכנס לכיתה א עם יונה נועם עם כיתה של שישה ילדים. כמובן היה מצומצם חברתית אבל מה שהיה טוב אצלנו בשכונה שהיו הרבה ילדים. מיכאל היה בגיל הילדים הגדולים של חברי ההשלמה, כי אנחנו נכנסנו לשיכון של ההשלמה כי ראובן שבא כבר ב-1941 היה רווק, זה לא היה נחשב כל כך מבחינה חברתית. לא היו לנו קשרים קרובים עם חברים של ההשלמה, יחסי של שכנות כן. גרנו בהתחלה עם בלהה כהן, שלושה ילדים קצת רועשים אבל היא קיבלה את זה בעין טובה, לא התלוננה אף פעם. היו שנים טובות שהיו הרבה ילדים. זה היה חשוב שיהיו להם חיי חברה וחיים שוקקים. היה מאוד נחמד בשכונה שלנו בשנים ההן. אז בנו את הסירה כבריכה לילדים, דני הורנסקי פיתח יוזמה, חפר בריכה שכונתית. עוד לא הייתה בריכה, הילדים הגדולים הלכו לנהר לקפוץ שם מהעץ או מהגדה אבל עם מיכאל לא יכולנו לעשות את זה. היו שנים טובות בסך הכול.

ראובן עבד מאוד קשה כי הוא עבד סולו עם מעט מאוד עזרה. אבל בשבת היינו נוסעים אתו, היה הולך לבדוק דברים עם הטרקטור, נסענו אתו בטרקטור לאבוקדו, ועוד קצת לטייל. לגבעת הנרקיסים, או יצאנו באופניים, עשינו טיולים בסביבה. אז בשבת הוא היה עם הילדים אבל בערב היה עסוק אך ורק עם נושא האבוקדו. כן? נגמרה ההשקיה, זה כבר מיצה את עצמו, אח"כ התחילה השקיית הטפטוף והמתזים הקטנים וזה היה עוד משהו נוסף. הוא ניסה שם כל מיני שיטות. הביאו ממטרים של דן, בסוף עם המתזים הקטנים, זה מה שמשקים עד היום. זה היה עד ששת הימים. בינתיים הוא הלך למילואים, את זה הוא אהב דווקא. לנקות את הראש.

אנחנו מגיעים ל-1967. במלחמת ששת הימים אני חושבת שהוא היה פה, כי יש לנו צילום אחד. את החברים המבוגרים כבר לא כל כך הוציאו החוצה. הוא היה אז בן 7-46.

...נגמרה השנה של ראובן, ובינתיים הגענו שנינו למסקנה שאנחנו רוצים להיות יחד לכל החיים, ושנתחתן. באותו זמן הגיעה שנת ההדרכה של ראובן לסופה, בצאלים, ואז הגשנו בקשה לא להישאר במשק אלא שאני אהיה לניסיון של שנה בחוליות. ואני הייתי חברה מאוד נאמנה בנאות מרדכי, היו שם כל החברים שלי מילדות.

אז החלטנו להתחתן והמועד נקבע לפני פסח, שנת 1950. בינתיים ראובן חזר לפלחה ואני נכנסתי לגן-נוי.

ש: כבר אז?

ת: כן, זו הייתה השנה הראשונה הגדולה שלי פה בנוי, בגן הירק היה תפוס ובנוי היו צריכים מישהו. בזמנו עבד חנן פלד ז"ל ואני ברצון קיבלתי את זה על עצמי. הלכנו לגור בצריף ירוק על יד חורשת הדייגים. חורשת הדייגים הייתה חורשת איקליפטוסים ממש על יד הבניאס. מה יש שם היום? שיכון ירדן, משה עמידור גר שם. שם הייתה חורשת איקליפטוסים ובתוכה כמה סוכות. זאת אומרת מבני עץ קטנים, שלושה מטרים על שלושה. ראובן תמיד אהב להתבודד אז הוא אהב את זה, הוא רצה להיות שם.

התחתנו ב-30 במרץ 1950, זה היה ערב פסח במטולה. זה היה בנוכחות הורי שבאו, ואחי והיו עוד שני עדים, לוקי ויוסף אנדריסה ז"ל. לוקי היה פה בביקור ורצו להראות לו הווי קיבוצי, חתונה. רק לפני כמה שבועות נודע לי שיש כמה צילומים קטנטנים של בוקס. מישהו עשה ויש לי אותם, נשאר אצלי. עכשיו, לפני כמה שבועות הסתבר לי שזה היה לוקי שצילם את החתונה הזאת. ממש צילומים קטנטנים. רואים את החופה, הרבי היה גם שוחט, שחט את העופות לקראת החג, ניגב את הידיים על הסינר לפני, הוריד את הסינר, את כל זה ראיתי, זה כל כך נכרת בזיכרוני. להבדיל החתונה הראשונה שלי, עם בעלי הראשון הייתה בבית כנסת אלטנו של מהר"ל, כל כך חגיגי וכל כך מפואר, מיד אחרי השואה, היינו הזוג הראשון שהתחתן בפראג שמה בבית הכנסת אלטנו. זה בלתי נשכח. ההבדל היה כל כך בולט אבל אני שמחתי שזה היה. לא היו אפילו אנשים שיחזיקו את המוטות של החופה אז החבר'ה שלנו אספו כמה ילדים מסביב שיחזיקו את מוטות החופה. כך הייתה החתונה. אחר כך הלכנו עוד למלון ארזים לשתות לחיים ולהרים כוסית ובזה זה נגמר שמה. שנינו גם לא רצינו חגיגה, אני לא יודעת מה היה מקובל אז במשק. במשק לא הייתה חגיגה אלא מה? (זה היה בלתי נשכח) בסוכה הזאת שגרנו לא היה מקום להרבה אנשים אלא בדיוק המשפחה נכנסה שמה ואנחנו, חמישה איש, ועשו לנו עוף והביאו את האוכל על צלחת מקושטת עם ורדי בר. היה שיח אחד של ורד בר על יד המאפייה של פרומט. פרומט עבדה אז במאפייה. וקישטו לי את זה בפרחים האלה כי לא היו פרחים אחרים בזמן הזה, במרץ מה כבר פורח? אז בכלל לא היו גינות ופרחים. אז קישטו לנו את הצלחת עם ורדים וזה היה כל כך נחמד בתוך כל העוני והצנע פתאום כמה פרחים על הצלחת. זיכרון אחד נחמד. בזה נגמר העניין הזה, אבל לפני זה היה לנו מסע כלולות. ומה היה מסע הכלולות שלנו? הטיול הגדול לנגב שעד היום זוכרים אותו, הטיול שהיה במרץ 1950 שנסענו עם כל מיני הרפתקאות לנגב ולאילת. אילת הייתה אז מה? שלוש החושות של אום-רשרש ובזה נגמר כל אילת. זה היה אחרי הכיבוש ועוד לא התחילו לבנות. היה עוד הבית באחד הוואדיות, בית וויליאמס קראו לו, זה עוד קיים. מאום-רשרש עשו זיכרון, גידרו אותו וזה קיים. לנו היה משהו יוצא דופן – ראובן הביא ציוד מהמלך ג'ורג', עם אוהל סיירים קטן. רוב האנשים שכבו באוהלים גדולים או תחת כיפת השמים. ולנו היה אוהל הסיירים לשניים. האהל הזה היה חי אחרי זה הרבה שנים. הרבה אנשים השתמשו בו. זה היה מסע הכלולות ומיד אחרי זה כשחזרנו התחתנו.

לפני זה היה עוד השלג, עוד לפני הטיול. אני זוכרת שהיה השלג המפורסם ב-1950 שהיה בכל הארץ, במקרה יצא לי להיות חולה משום מה ואנחנו גרנו בסוכה, זה היה כבר סוף העולם. לפני זה הייתה עוד סוכה שהורי ציפורה קידר גרו בה, מוטקה ולא. אלה היו השכנים. אחרי זה היו הצריפים הלבנים שעוד קיימים עד היום ורק אחר זה התחילה שורת הבתים, או שתי שורות הבתים. היינו ככה בסוף העולם. בתוך החורשה, בסערה, שלג עד הברכיים, על כל פנים זו הייתה חוויה בלתי רגילה. אלא מה, במשך הזמן קיבלתי מין קלסטרופוביה. הרעש בתוך האיקליפטוסים – רעש גדול שהרוח שפשף את הענפים על הבית ואני פחדתי שיפלו ענפים. הרגשתי לא נוח. אמנם ראובן אהב את זה מאוד כי זה היה מבודד רק לשנינו והדיוור אז לא היה מרווח ואנחנו זוג צעיר. בסוף יצאנו לבית הראשון של הסבתות, גרו שם אימא ון-דאם ואימא כהן. והרופא שיניים גר שם, שכחתי את שמו.

רציתי קצת לקשט, לעשות גינה. ראובן היה כל כך עסוק בעניינים שלו. הוא לא אהב להתעסק בגינה ולא עזר לי בזה. הייתי אז די בריאה, הוא אומר לי את רוצה גינה תעשי לך גינה. ומה עשיתי? זה כל כך נחמד ועד היום הזה זה קיים. שתלתי קיסוס והקיסוס הזה חי על הבית הזה כבר ארבעים שנה. תמיד שאני עוברת רואה את הקיסוס, ואמרת אה! הנה זה. הגינה שלי. טוב.

אז ראובן עבד בפלחה ואני עבדתי בנוי. אהבתי את העבודה מאוד ועשיתי אחר כך בקיץ גם מבצע גדול ושתלתי את הדשא הגדול באמצע הקיבוץ. כשחדר האוכל הראשון עוד עמד שם. חדר האוכל מפח על הדשא. היה את היסוד המצוין של הקיבוץ שתוכנן על ידי ריכרד קאופמן

של פיזור הבתים והיה שטח גדול פנוי ואני החלטתי שאנחנו עושים שם את הדשא. זה היה מבצע ענק עם חרישה, ויורם הניח את האדמה. מה שהיה לפני היה דשא קטן בדיוק איפה שהיום גן קורות. שם היה פעוטון וגם מטבח ילדים היה שם בפינה איפה שהחדר של ענת עם הצוירים. הדשא הציבורי היחיד היה הדשא הזה. חוץ מזה היו לאנשים שגרו בשורת הבתים דשאים קטנטנים לפני הבתים. אז החלטתי – זה מבצע שאנחנו נעשה. חרשנו, יורם הניח את הקו בשביל המים וכל הילדים והמשפחות התגייסו לשתילת הדשא. זה היה שטח די גדול. אמנם היום חדר האוכל גזל ממנו אבל עדיין זה שטח של 2-3 דונם, די גדול. אז את העבודה אהבתי אבל משום מה הייתי כל כך קשורה לחברים שלי בנאות ולא התחברתי כל כך טוב בשנה הראשונה. ועוד איזה נימוק אידיאולוגי אם מותר להגיד – אנחנו שמה בנאות הכול היה משותף וכל מה שהיה לנו, אני הכנסתי ארגז שאספתי אחרי המלחמה מלא חפצים – הכול נכנס למחסן הכללי. כל אחד קיבל מקומונה את המגיע לו ודברים פרטיים לא נשארו. ראינו את זה כשיתוף מלא, אפילו את הספרים מסרו אז לספרייה שיהיה לכולם. פה זה לא היה ככה. פה אנשים כבר אז החזיקו לעצמם "ארגז עלייה". הוציאו דברים מארגז העלייה וזה לא מצא חן בעיני. הייתי קיבוצניקית שרופה. החברות הוותיקות היו כבר יותר מבוגרות, היו לי בגילי, שהייתי כבר בת 30 אבל כולם היו עסוקים עם המשפחות שלהם, עם הילדים שלהם ולראובן לא היו חברים אישיים. הוא היה שרוף על המקום. זה היה אחר כך סיפור שנסחב 12 שנים, הוא לא היה אף פעם חבר בנאות, גם לא רצה להיות חבר בנאות. הוא היה כל כך קשור למקום. לשדות, לסביבה, לנוף. היות שכתבו לו כשהיה חייל גם נקשר לילדים ולחברים. באופן כללי, לא באופן אישי. ככה שהוא הרגיש פה טוב מאוד, אבל הוא הרגיש שאני לא כל כך משתלבת. את העבודה אהבתי אבל מבחינה חברתית זה לא כל כך הלך. כשנגמרה השנה הזאת החלטנו לחזור לנאות. הוא יבוא אתי לנאות מרדכי. באותו זמן גם היה מדובר שההורים שלי יבואו, כשאבא הייתה לו עוד שנה לפנסיה. אחי היה שם וכן הדוד היה וכל החברים שלי מילדות והייתי מאוד קשורה להם. גם תחילת ההתיישבות קשרה אותי, שהייתי שם עם עוד שתי בחורות בשביל כל העבודות, והיינו שם מהיום הראשון. גם פה האנשים שהיו מההתיישבות – זה מאוד קושר. יותר מכל דבר אחר, ההתחלה הקשה הזו של הקיום. כשאני באתי הנה כבר באתי לקיבוץ מוכן, כן? היו כבר בתים בנויים, כי פה הקיבוץ התיישב ב-1940. ב-1941 התחילו כבר לבנות, אנחנו מדברים על עשור של קיבוץ, כן? היה כבר קיבוץ מבוסס נקרא, עם כל הבתים הראשונים ובתי הילדים. ראובן הרגיש בזה והבין את זה והוא הלך אתי לנאות. ב-1951 עברנו לנאות מרדכי.

זה היה דבר מאוד-מאוד קשה כי ראובן היה נאמן של חוליות. הוא לא רצה להיות חבר שם וכמה שהשפיעו עליו הוא היה בסטטוס - איש של חברה. מה שהיום קוראים תושב. הוא עשה את כל התורניות מה שהיה בבתי ילדים, כשנולד רענן. אבל הוא לא רצה לעבוד בניהול. הוא הלך לעבוד בשירות שדה של משרד החקלאות. תיכף אסביר מה זה היה, על כל פנים בכל אותן 12 שנים הוא לעולם לא היה חבר בנאות. הוא תמיד תכנן לחזור לחוליות. המשפחה, הורים זקנים, כל זה לא היה שווה, וזה משהו שקשה להסביר. אנחנו סבלנו מזה, אני אחר כך אספר איך זה התפתח.

שירות השדה לייעול במים – הוא בנה אותו בעצם מאפס פה באזור החולה. גם בהרים, לזה היו שייכים כל הישובים של המועצה האזורית. הוא עשה עבודה חלוצית בעניין זה. עבודה מאוד קשה – הוא היה עושה את המיפוי הראשון של האדמות, על טיב האדמה ותכונות של השקיה.

הבאתי את החוברת הראשונה שנקראת תכנון סדרי השקיה. זו הייתה חוברת שהוא חיבר שהייתה הראשונה בארץ בעניין סידורי השקיה. מנהל ההדרכה עזרו בזה, את הטקסט הוא כתב. את כל הניסיונות שהוא אסף, מקשרים עם ארצות הברית, הנוסחאות האלה טובות עד היום כמובן. המושגים קיבול שדה ורוויה זה נשאר. במשך השנים סיפרו לי מדריכי השקיה

שאת הידע הראשון הם שאבו מחוברת זו. חוברת פרימיטיבית עם הנייר שהצהיב, הוא התמחה בזה והוא עזר הרבה.

רענן נולד ב-13 ביוני 1952 ואז החלטנו לשנות את השם. אז הייתה הקריאה של בן גוריון לעברת שמות. לראובן לא היה אכפת להחזיק את השם שלו אבל לא רצה שהילדים ישברו את השיניים עם ה"גוסדורף" הזה, שזה לא מקובל. רצינו לשמור על כמה אותיות, הג, ד, ר, נשאר, ובסוף הגענו לגדרון. ומה זה גדרון? זון ציפור קטנה. זה מצלצל טוב ואנחנו נהיה ציפורים קטנות, זה בסדר. אגב אני רוצה פה בסוגריים להגיד – הסתכלנו במילון עד שהגענו לזה.